

„Nekem elég a nyelv, úgy, ahogy találtam
Berzsenyiben és a Nagymező utcában”
(Vas István: Nekem elég)

A mondattól a szóig

Kenesei István

(Az MTA Székházában 2017. december 12-én tartott székfoglaló előadás írásos változata)¹

Az elmúlt 100 év a nyelvtudományban óriási változás tanúja volt. Pontosabban fogalmazva azt kell mondanunk, hogy a nyelvtudományban is, hiszen a 20. század a fizikától az orvostudományon át a pszichológiáig szinte minden tudományágban korábban elképzelhetetlen fejlődést hozott, de a természettudományok a „nagy menetelésüket” már a 19. században elkezdték: elég csak Kelvinre, Maxwellre, Darwinra, Pasteurre, Kochra, vagy a magyar Eötvös Lorándra gondolnunk.² A nyelvészet „big bang”-jére, nagy robbanására azonban a 20. század elejéig kellett várnunk, amikor az amerikai William Dwight Whitney (1867) vagy az újgrammatikusok, közöttük a német Hermann Paul (1880) friss, de a nyelvet csak részleteiben, mintegy mozaikjaiban vizsgáló elképzelései nyomán Ferdinand de Saussure impozáns és összefüggő nyelvi felfogást alakított ki, amelyet a genfi előadásai alapján kollégái és tanítványai egy nagyhatású könyvben adtak ki – éppen 100 évvel ezelőtt, 1916-ban.³

A kortársaknak és az utánuk következő nyelvészek nemzedékeinek a figyelmét az e kötetbe foglalt – nyugodtan mondhatjuk – forradalmi gondolatok ragadták meg: a nyelvi jel foglma, a jel mint jelentő és jelentett önkényes és konvenciókon alapuló viszonya, a nyelv mint jelek rendszere; a forma és szubsztancia, az asszociatív és szintagmatikus viszonyok, a nyelv és a beszéd vagy a szinkronia és diakronia megkülönböztetése; egyáltalán a szinkronia, azaz az egyidőben létező nyelvi rendszer vizsgálatának indokoltsága, a nyelvi elemek közötti különbségek hangsúlyozása, valamint ebből következően az elemek egymással való helyettesíthetősége mint kutatási módszer és még számos más radikális, mert a nyelvet egységes rendszernek tekintő újítás. Saussure olyan kutatási irányokat nyitott meg, amelyek jó ötven évig meghatározták a tudomány művelésének kereteit.

Így nyílt lehetőség arra, hogy „a nyelv forma, nem szubsztancia” tézise alapján a nyelvi rendszer és ezzel a nyelv elméletének a kutatására helyeződjön a hangsúly a korábban uralkodó történeti szemlélet és a nyelvet anyagi, tartalmi entitásnak tekintő felfogás helyett.

Saussure nyomán a nyelvészet – részben a szemiotika, részben a strukturalizmus révén – megtermékenyítette társtudományait, de ugyanakkor „befelé” is fordult egy időre – hiszen tisztázni kellett mindazokat a fogalmakat és szerkezeti összefüggéseket, melyeket az új gondolkodás hívott életre (például az előbb felsoroltakon túl a fonéma és a morféma tüzetes elemzése, a szóalakok és szószerkezetek, azaz szintagmák meghatározása, és így tovább). Ez a folyamat a most már a strukturalista iskolán belül törvényszerűen újabb irányzatokra osztódó nyelvtudományban évtizedekig tartott. Időközben a saussure-i alapfogalmak újabakkal egészültek ki (mint a saussure-i gondolatok kiterjesztésének tekinthető allofón és allomorf, azaz a fonéma és a morféma meghatározott környezetben megvalósuló változatai), mások, mint a

¹ A székfoglaló szövegét Falus András, a *Magyar Tudomány* főszerkesztője kérésére adtam le a folyóiratnak, de terjedelmi korlátok miatt kisebb rövidítésekkel tudták csak közölni. Megegyezésünk szerint a csonkítatlan szöveget itt adhatom közre.

² L. pl. Simonyi (1986)

³ És amelynek magyar fordítása több mint 50 évet váratott magára, vö. Saussure (1916, 1967). L. még Koerner (1978, 1995)

langage 'nyelvezet', érdektelenné váltak, ismét mások, mint a szintagma és a mondat, jóval hangsúlyosabbak és összetettebbek lettek.

Amikor az én korosztályom járt egyetemre, de még húsz éve is ha egy nyelvtörténeti kurzust tartottam, a kézikönyvek legnagyobbbrészt a hangtanról szóltak, utána következett fontosságban az alaktan és a szókincs története, a mondattanra legföljebb néhány bekezdésnyi figyelem jutott (pl. Pyles - Algeo 1964/1993, Papp 1968/2014). A leíró nyelvtanokban persze más arányok érvényesültek, de a jelentéstani fejezetekben a szószerkezetnél nagyobb egységet nem lehetett találni. Az egyetemista koromban használt tankönyv szerint: „A jelentéstan [...] a jelek jelentésével, tartalmi oldalával foglalkozik, mégpedig valamennyi jeltípusával: a szóelemek, a szó, a szintagma és a mondat jelentésével. Van a jelentéstanak egy szűkebb értelmezése is, e szerint annyi, mint szójelentéstan. Mi is így fogjuk fel e tankönyvben.” (Bencédy 1968, 505.; az eredeti kiemelések nélkül) Az idézett fejezet egyik közvetlen forrása, Martinkó Andrásnak az 1950-es évek közepén írt, és a szerző nagy olvasottságáról tanúskodó, de akkor kéziratban maradt munkája már a címében is ezt az álláspontot vallja magáénak: *A szó jelentése* (Martinkó 2001).

A jelentéstan tárgyát nem csak a hazai nyelvészet fogta fel így. A Magyarországról 1939-ben Angliába emigrált későbbi oxfordi romanista professzor Ullmann István, azaz Stephen Ullmann többek között két, a saját korában igen népszerű jelentéstani bevezetést, illetve áttekintést is kiadott (Ullmann 1951/1957, 1962), melyek szintén kizárólag a szójelentésre összpontosítanak. Későbbi kötetének a tartalomjegyzéke például így fest: 1. A nyelv felépítése, 2. A szavak természete, 3. A jelentés, 4. Világos és homályos szavak, 5. A jelentés logikai és érzelmi tényezői, 6. Szinonímia [azaz rokonértelmű szavak], 7. Többértelműség [azaz a poliszémia és a homonímia, vagyis a szavak többértelműsége], 8. Jelentésváltozás [a szavaké], 9. A szóállomány szerkezete.

Nagyjából a nyelvtudomány saussure-i fordulatával egyidőben a filozófiában is bekövetkezett egy fontos változás, amelyet utóbb a „nyelvi fordulat” kifejezéssel illettek. A jénai matematikaprofesszor, Gottlob Frege, illetve az ő írásait felfedező és elterjesztő cambridge-i filozófusok, majd a bécsi kör és az angolszász analitikus filozófia számára a szójelentés lényegében véve nem is létezett.⁴ A „tulajdonnév” (azaz a név, illetve a leíró kifejezés, vagyis mai terminussal: a referáló kifejezések) és a mondat az a két pillér, amelyre Frege jelentéselmélete épül. Eltekintve most a kvantorokat tartalmazó kijelentésektől, Fregenél a (logikai értelemben vett) alany–állítmány szerkezetű állításokban a „tulajdonnév” alany egy dolgot jelöl (illetve arra referál), az állítmány pedig a mondat jelölétéhez, az Igazhoz vagy Hamishoz vezető függvényt jelöli. Ez az az összefüggés, amelyben a fregei kompozicionalitás elve érvényesül, amely szerint a szavak csak a mondat összefüggésében nyerik el értelmüket. („A szavak csak mondatok összefüggésében jelentenek valamit.” Frege 1980, 86. Máté András fordítása) Jóllehet, a Frege által tulajdonnévnek tekintett kifejezések között egyetlen szóból állók is vannak (éppen a nyelvtanírói hagyomány „tulajdonnevei”, pl. *Kepler* vagy *Dánia*), amelyek magukban is képesek egy-egy dolgot jelölni, a több szóból álló leíró kifejezésekben szereplő szavak (pl. *a Földtől legtávolabb lévő égitest*) – a bennük lévő „valódi tulajdonnevek” kivételével – továbbra is a mondatban, illetve az általuk alkotott kifejezésben nyerik el jelentésüket.⁵

A mára lényegében egyeduralgódóvá vált igazságfeltételes szemantika a Frege által lefektetett alapokon nyugszik. Ezek szerint tehát a szavak jelentése másodlagos a mondat jelentésével szemben, és a szavaknak csak annyiban van önálló vagy megragadható értelmük, amennyiben ugyanazzal a jelentésmomentummal járulnak hozzá a mondat jelentéséhez. Ezért tudunk a *kutya* vagy az *asztal* szavak esetében „fogalmi jelentésről” beszélni, hiszen számos

⁴ Vö. Frege (1980), és például Farkas és Kelemen (2002).

⁵ Ezt részletesebben taglaltam egy korábbi írásomban (Kenesei 2003).

esetben konkrét (és egymáshoz egyes, esetleg lényeges vonatkozásaikban hasonlító) dolgokra történik utalás e szavaknak teljes (vagy azzá kiegészíthető) mondatokban történő használatukor, pl. *A postás megharapott egy kutyát vagy Leesett az asztalról a könyvem.*

A saussure-i forrásokból eredő 20. századi modern leíró és elméleti nyelvészet ezzel a filozófiai környezetben kialakult jelentéstannal nem tudott találkozni, hiszen mint láttuk, Saussure és követői számára a szó volt a jelfogalom kanonikus megvalósulása. A korai strukturalista nyelvészek többnyire fonológiai (hangtani) és kisebb részben morfológiai (szóképzési–ragozási), illetve lexikai (szótártani) szintekre alkalmazták tanításait, a mondat vizsgálatát lényegében teljesen elhanyagolva. A strukturalista közelítés továbbá az igen/nem típusú oppozícióknak kedvezett, amelyek ugyancsak elsősorban ezeken az „alsóbb” nyelvi szinteken tanulmányozhatók és illusztrálhatók, olyan megkülönböztetésekre támaszkodva, mint a ’zöngés/zöngétlen’, ’egyes/többes szám’, ’élő/élettelen’, ’férfi/nő’ stb. Természetesen adódott, hogy a jelentéstannal is ilyen oppozíciókat igyekezzen konstruálni, és ehhez kapóra jött a „komponenciális jelentéselemzés”, amely bináris, azaz kétértékű tulajdonságok, valamint az „igaz/hamis” distinkció segítségével horgonyozta le egyes predikátumok jelentését.⁶

A bináris oppozíciók közé olyanok tartoznak, mint az *élő/élettelen* vagy az *azonos/különböző*; a skaláris ellentétek közé pedig olyanok mint a *magas/alacsony* vagy *komoly/vidám*. De akár többtényezős táblázatokat is fel lehet állítani, pl. a rokonsági viszonyokra az „én”, az „ego” helyéhez nulla, egy- vagy kétgenerációsan fel-, illetve lefelé viszonyítva, valamint a ’férfi/nő’ megkülönböztetést alkalmazva.⁷

	fel	le	1gen	2gen	férfi	nő
nagyapa	+	-	-	+	+	-
nagyanya	+	-	-	+	-	+
apa	+	-	+	-	+	-
anya	+	-	+	-	-	+
szülő	+	-	+	-	±	±
fiú	-	+	+	-	+	-
lány	-	+	+	-	-	+
gyerek	-	+	+	-	±	±
húg	-	+	-	-	-	+
nővér	+	-	-	-	-	+
öcs	-	+	-	-	+	-
báty	+	-	-	-	+	-
testvér	±	±	-	-	±	±
unoka	-	+	-	+	±	±

1. ábra. Vér szerinti rokonsági viszonyok komponenciális elemzésben

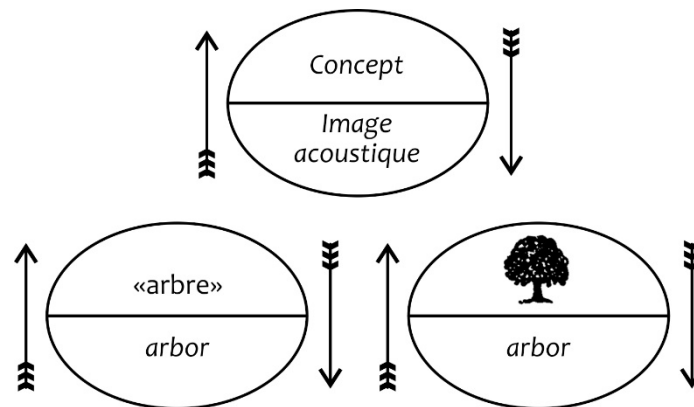
⁶ L. Lyons (1977: 317skk), valamint az ott hivatkozott irodalmat.

⁷ A táblázatban az „ego”-tól számított távolság generációkban van megadva (de a testvérek két mínusza a nulla generációs távolságot jelöli), a balszélen mintául vett szavakhoz odaértjük az „ego”-t mint „birtokost”, pl. *apa/gyerek* = ’ego apja/gyereke’.

Világos, hogy ezek az ellentétek is leírhatók az igaz/hamis dimenziójában, azaz igazságfeltételes szemantikában: a bináris ellentétben ha valami nem élettelen, akkor élő; a skaláris ellentétben pedig ha valami vagy valaki vidám, akkor nem komoly (de ha nem komoly, akkor nem feltétlenül vidám) – és ezek is mind mondatokkal, azaz a logika terminológiájában propozíciókkal fejezhetők ki, pontosabban a jelentésüket ilyen igazságfeltételeken keresztül vagyunk képesek rögzíteni.

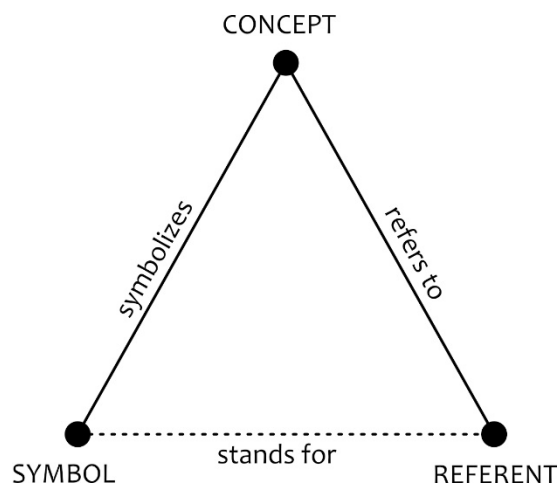
Mégis, láthatjuk, hogy itt nem másról van szó, mint a tartalmas vagy fogalmi jelentésű nyelvi elemek kiragadásáról a nyelvi rendszer teljes tárházából és a bennük többnyire pszichológiai alapon reálisan megtestesülő jelentésmozgatók (azaz képzetek) elemzéséről. Ezt a gyakorlatot az is erősítette, hogy a Saussure-t megelőző, de befejezettnek az ő eszméi elterjedése után sem mondható korszakban, amelyben a történeti-összehasonlító nyelvtudomány dominált, a nyelvi változások központi „terepe” a szó volt: ezen belül működtek a hang-, illetve rag- és képzőváltozások. Aminek állandónak vagy legalábbis indokolhatóan és csupán kismértékben változónak kellett lennie (amint az mind a mai napig – és teljes joggal – elő van írva a történeti kutatásokban), az a formai változásokon átmenő szó jelentése. De a saussure-i szintagmatikus (vagyis egymás melletti) és asszociatív (vagyis osztályokat meghatározó) viszonyokat is leginkább szavakon tanulmányozták. Aligha véletlen tehát, hogy a jelentéstan központi kategóriája is a szó volt.

Egyébként maga Saussure is annak a régi nézetnek volt híve, hogy a jelentés végső soron valamiféle dolog, hiszen számára a jel nem érzékelhető oldala, a „jelentett” egyfajta mentális létezéssel bíró entitás volt, mint azt a könyvéből ismert és a 2. ábrán reprodukált részleten is látható, ahol az alul lévő hangalak („akusztikai kép, hangkép”) a felül lévő fogalommal avagy képpel van összekötve. Viszont a jelt magát viszonyfogalomként tárgyalta, és ezzel példát mutatott a további nyelvészgenerációknak.

2. ábra. Saussure jelentésfogalma

Abban, hogy ne csupán a jelt, de a jelentést se valamilyen entitással azonosítsák, hanem relációként határozzák meg, Ogden és Richards (1923) *A jelentés jelentése* c. alapműve játszott fontos szerepet, de még ők sem tették meg a nagy lépést a szótól a mondatig. A könyvükben bemutatott és gyakran Frege-háromszögnek nevezett ábra a „szimbólumtól” a „fogalmon” keresztül vezet a jeltárgyhoz, a referenshez.

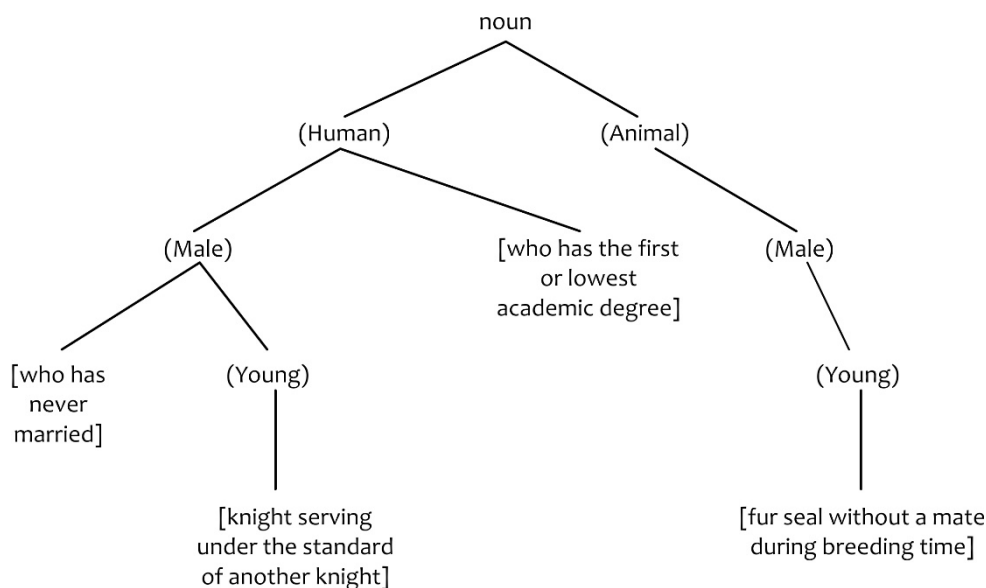
3. ábra. A „Frege-háromszög” Ogden és Richards (1923) könyvében

Volt még egy további ok, ami a nyelvészetben késleltette annak felismerését, hogy a jelentés tanulmányozásának központi tárgya a mondat. Frege a „nagy” tanulmányait a 19. század végén jelentette meg, ezek elterjedése azonban a 20. század közepéig még a filozófiában sem volt széles körűnek mondható. Jóllehet Bertrand Russell és a cambridge-i filozófusok tisztában voltak a jelentőségével, és tudjuk, hogy Wittgenstein is Fregének küldte el a *Tractatus*-t, az áttörés csupán az angol nyelvű fordításkötet 1952-es megjelenésétől számítható.⁸ Ha pedig még a filozófusok, sőt az analitikus filozófusok sem szenteltek nagyobb figyelmet Frege-nek, akkor nem is lehetett elvárni, hogy a nyelvészek ismerjék őt. Megjegyzem, hogy az előbb említett Stephen Ullmann, bár Wittgensteinre már hivatkozott, Frege-t egyáltalán nem említette, pedig itt idézett második könyvét már a hatvanas években jelentette meg.

A valódi áttörést hozó nagyszabású kutatási programot, amelyre általában generatív grammatika néven szoktunk hivatkozni, jó 60 évvel ezelőtt Noam Chomsky (1957) indította el. Az ebben a keretben kidolgozott elveknek csakis egy mondatközpontú grammatikában lehet létjogosultságuk. Ez a körülmény szerencsés módon „ágyazott meg” a nyelvfilozófia oldaláról érkező hatásoknak, amelyek szintén a mondat elsőbbségét támogatták. Ugyancsak kedvező körülménynek tekinthető az is, hogy a Chomsky korai munkásságát rokonszenvvel kísérő, illetve azt kiegészítő gondolkodók között filozófusok is voltak.

A generatív grammatika szemantikai komponensét elsőként meghatározni próbáló Jerrold J. Katz és Jerry A. Fodor (1963) tanulmánya csaknem egy évtizedig szabta meg a diskurzus kereteit. Rendszerük szavakat egyesített a szintaxis által adott szerkezetekben, lényegében a fregei kompozicionalitási elvet megvalósítva. A szavak szótári jellemzésének klasszikussá vált illusztrációja szerepel a 4. ábrán.

⁸ L. Ruzsa (1980).

4. ábra. Katz – Fodor (1963) jelentésmodellje:
A *bachelor* szó a szemantikai szótárban

Ez a modell szavak jelentésosztályait rögzítő szemantikai alkotóelemeket (ún. *markereket*, jelölőket) tartalmaz, amelyeket – ugyanúgy, mint az előbbi táblázatos illusztrációban – egy igazságfeltételes elmélet alapján lehet megállapítani, pl. 'ember', 'férfi', 'fiatal'. A további lényeges és egymástól eltérő egyedi jellegzetességeket pedig egy-egy metanyelven megfogalmazott (és ugyancsak propozíció értékű) leírás adja meg: ezek az ábrán szögletes zárójelek között szerepelnek. A mából visszatekintve bármennyire csökevényesnek tűnjék is a Katz–Fodor-féle szemantikai modell, tagadhatatlan, hogy benne a nyelvészetben az első mondatközpontú, sőt szintaktikai elemzésekre, illetve nyelvelméletre támaszkodó jelentéstani rendszert üdvözölhetjük.

Chomsky 1965-ben publikált és a generatív grammatika következő korszakhatárát meghúzó munkája, *A szintaxis elméletének aspektusai* pedig végérvényesen a mondatközpontú nyelvi stúdiumok részévé tette a szemantikát. Innentől kezdve a nyelvelméleti kutatásokon belül már csak az volt a kérdés, hogy mikor, milyen mélységben és hány elemet vesz át a nyelvészet a logikai-szemantikai, illetve nyelvfilozófiai irányzatokból (és melyikből). Ez azonban már elhanyagolható tényező ahhoz képest, hogy a mondat a jelentéstani vizsgálódások alapegységévé lépett elő a nyelvtudományban is.

Azt, hogy a mondat a nyelv alapvető kategóriája, a szavak jelentésének metaforikus változása is ékesen bizonyítja. Ismeretes, hogy a nyelvi kreativitás egyik alapvető mozzanata a szójelentés képlékenysége, kiterjeszthetősége.⁹ Az itt bemutatott igencsak hétköznapi példán, egy kritika egyik bekezdésén illusztráljuk ezt az aláhúzott kifejezések segítségével:

⁹ A téma alaposabb feldolgozását és a hozzá tartozó hivatkozásokat I. Kenesei (2013).

Az esztét a művészek egyértelműen egyetlen egységként tervezték meg, ez kiolvasható volt abból, ahogyan a két művet egymás tükröképeként állították színpadra. A választott Bartók-darabok csakugyan alkalmasak erre a tükrözésre, mivel szűzségük készségesen idézi fel és értelmezi egymást. Párhuzamos vonásaik nagyon is nyilvánvalóak, annak ellenére is, hogy a Kékszakállú az idegenségnek, a magánynak az operája, míg a Mandarin egyfajta valódi eggyé válás örvénylően rút, mégis magával ragadó apoteózisa. Mindkét mű az önátadás veszedelmességében rejlő pszichés rettegésre épül, ennél fogva az azonosságok felmutatására alapozott színpadi megvalósítás nagyon is adekvát művészeti elképzelésnek ígérkezett.

(Rákai Zsuzsanna, Élet és Irodalom, 2016. 10. 14.)

Tekintet nélkül arra, hogy a metaforikus kiterjesztés számára szükséges-e a szó szerinti jelentés vagy sem, most arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a jelentések ilyen módosításának lehetősége csakis egy mondat (vagy tagmondat) méretű szerkezetben valósulhat meg.

Ha például azt az egyszerű kérdést teszem fel, hogy „Játszok-e ma?“, akkor a *Magyar Értelmező Kéziszótár* megfelelő szótári címszavából az 5. ábrában átvett és rövidítve bemutatott jelentéslista első öt tétele közül nehéz dönteni.

játszik

1. Játékkal szórakozásul (csoportosan) foglalkozik, utánoz
2. Szerencsejátékban részt vesz
3. Sportszerű játékban (csapatban) részt vesz
4. Hangszeren zeneművet ad elő
5. Színház/mozi bemutat, előad
 - Darabot, szerepet megjelenít
 - Színlel, tettet – *Játssza az ártatlant*
6. Játékosan mozgat valamit – *A ceruzájával játszik*
7. Tetszése szerint bánik valakivel
8. (Szerkezet alkatrésze) elmozdul(hat) – *Játszik a mérleg nyelve*
9. Valamilyen színben mutatkozik – *Ez a kék zöldbe játszik*

5. ábra. A *játszik* jelentései a *Magyar értelmező kéziszótár* alapján

De azt is látjuk, hogy ezek a felsorolt jelentések is már az alapjelentések kiterjesztései – kéz a kézben a *játék* szó jelentésének bővülésével. Pontosabban fogalmazva, a *játék* vagy *játszik* szavak eredetileg specifikálatlan, széles körű jelentése konkretizálódott a felsorolt altípusokban, azzal párhuzamosan, ahogy az emberi tevékenységek között megjelent a szerencsejáték, a sport, a színjátszás, a gépgyártás stb.

De minden szó további metaforikus kiterjesztésekre ad lehetőséget. Az már a szótárban is rögzítve van, hogy ha a rendező azt mondja az ügyelőnek, hogy „*Ez a szék nem játszik a következő felvonásban*“, akkor ezen azt érti, hogy az adott kellék fölösleges, például le lehet vinni a színpadról. Más eshetőségek viszont még nincsenek hasonlóképpen szótárazva. Ha például azt mondja a gazdasági igazgató a főnökének, hogy „*Ez a szerződés már nem játszik*“, akkor a főnök valószínűleg arra fog gondolni, hogy az említett szerződéssel már nincs dolga, az lezárult, érvénytelen vagy valami hasonló. De ahhoz, hogy a metafora működjön, a szónak mondatban kell állnia: a már rögzített metaforikus jelentések esetében látszólag azért, hogy tudjuk, melyik jelentésváltozatot válasszuk ki, az új jelentések esetében pedig azért, mert másképpen egyáltalán nem jöhet létre a jelentés kiterjesztése.

Sőt, a már szótárban rögzített jelentések esetében sem úgy értjük meg a szót, hogy előhalásszuk a bal agyféltekénk valamely zugában a fenti listához hasonlóan elraktározott

jelentéssorból az éppen alkalmas példányt, hanem a *játék, játszik* általános specifikálatlan értelmével nagyjából tisztában lévén mindig az adott (fizikai vagy nyelvi) szövegkörnyezetre alkalmazzuk azt. Ehhez pedig egy a kognitív pszichológiából ismert képességet, illetve tevékenységet állítunk munkába, amit tudatelméletnek (*Theory of Mind*) hívnak, és ami a saját és mások gondolatainak, vágyainak, szándékainak, hiedelmeinek ábrázolását, reprezentálását teszi lehetővé.

Ahhoz tehát, hogy megértsem, mit mondasz, el kell tudnom képzelnem, hogy mire gondolhattál, mi több, azt is, hogy mit gondolsz, hogy én mire gondolhatok, ha te ezt vagy azt mondod. Ez pedig nem más, mint a nyelvi rekurzivitás tudatelméleti reflexe, megvalósulása. De ilyen visszacsatolásos tudatelméleti folyamat csak mondatokra támaszkodva létezhet. A jelentés metaforikus kiterjeszhetőségének tehát alapvető feltétele, hogy a szó mondatokban jelenjen meg.

Itt egy termékeny ellentmondáson keresztül valósul meg a nyelv egyik alapvető funkciója. Aminek elsődlegesen jelentése van, az a mondat. Amit viszont a mentális nyelvi modul, a fejünkben lévő tár elraktároz, az a szó. **A nyelv, a gondolkodás, a közlés, a kommunikáció minimális egysége a mondat. A nyelvi emlékezet, a mentális tár alapegysége viszont a szó.** Ez a dinamikus szembenállás teszi többek között azt is lehetővé, hogy a szónak, és közülük is elsősorban a fogalmi jelentésű szavaknak ne legyen kötött, egyszer és mindenkorra rögzített jelentésük. A paradox helyzetet összefoglalva tehát: **A szónak állandó a formája, de bizonytalan a jelentése, a mondatnak változó a formája, de biztos a jelentése.**

Ezen persze nem azt értem, hogy egy mondat nem lehetne többértelmű, hanem azt, hogy a beszélő fejében megfogalmazott vagy az adott megnyilatkozásban közölt mondat mindig egy és csak egy jelentéssel van kimondva, amely jelentést a beszélő bármikor specifikálhatja, azaz pontosan meghatározhatja, amennyiben erre szükség van. Az előbbi „*Játszok-e ma?*” példában én pontosan tudtam, milyen értelemben használtam az igét, a mondat tehát a kimondója számára mindig egyértelmű – tekintet nélkül arra, hogy ezzel a kérdés „címezte” vagy egy esetleges külső szemlélő is tisztában van-e.¹⁰ Egy-egy szónak azonban bármikor (jóllehet nem akármilyen irányban és/vagy mértékben) módosulhat a szótárban – egyébként éppen az adott szóval alkotott mondatok vagy közlések alapján – rögzített jelentése, akár az ellenkezőjére is, mint az irónia esetében – a beszélőnek az adott megnyilatkozásban megvalósuló szándéka szerint; ráadásul, mint említettem, a „szótározott jelentéseket” is az adott mondat vagy megnyilatkozás hívja elő.

Ebben az értelemben pedig nincsen különbség az úgynevezett fogalmi jelentésű szavak (pl. *játszik, játék, szék, arany* stb.) és a nyelvtani szavak között (pl. *hogya, ami, fog, de, bár* stb.). Az a körülmény, hogy a fogalmi jelentésű szavak felbukkanásakor olyan dolgokról (tárgyokról, eseményekről vagy cselekvésekről) van szó, például egy székről vagy egy sakkjátszmáról, amelyeket azonosítani tudunk a világban, illetve hogy a nyelvtani szavak esetében ilyen dolgokat nem tudunk azonosítani, az a jelentések természete szempontjából elhanyagolható véletlen, hiszen aminek elsősorban, alapvetően és egyedülállóan jelentése van, az a mondat, illetve a szintaxis elvei, szabályai alapján létrejött megnyilatkozás, amely (vagy amelynek egy részlete) azután utal ezekre a dolgokra, és valami igazat vagy hamisat állít róluk (illetve kérdez, felszólít és így tovább).

A nyelvtani szavakban találjuk meg a nyelv formai bonyolultságának legfontosabb tulajdonságát. Képletesen szólva a nyelvtani szavak alkotják azt a kötőanyagot, amely a fogalmi jelentésű szavak tégláit egymáshoz kapcsolja, azaz amelyeknek köszönhetően felépül a nyelv alapkategóriájának, a mondatnak az épülete.

¹⁰ Ennek nem mond ellen az a feltételezett (tulajdonképpen rendkívüli) eshetőség, amikor – például mert nem tudom, hogy szerencsejátékos vagy színész-e az, akit megszólítottam – szándékosan kétértelmű kérdést teszek föl a fenti „*Játszok-e ma?*” segítségével.

És most elérkeztünk egy olyan ponthoz, amely a szónak a mondathoz való viszonyát egy újabb megvilágításban mutatja be. Amit ugyanis nyelvtani szónak neveztem idáig, az egyáltalán nem biztos, hogy szó. Egyrészt a szó maga is viszonyfogalom, formai kritériumoktól függ, mint amilyen a megszakíthatatlanság vagy az együttmozgathatóság.¹¹ Zárójelben jegyzem meg, hogy mindkét kritérium kizárólag szintaktikai környezetben, azaz mondatszerkezeten belül vizsgálható, vagyis a szónak csak a mondathoz viszonyítva van önálló léte. Ilyen okok miatt számít önálló szónak az angolban a *may* 'szabad, lehet' segédige, miközben a neki megfelelő magyar „nyelvtani szó”, a *-hat/het* nem szó, hanem rag (és persze nem képző, mint vagy 20 éve kimutattam).¹² És ugyanezért nem szó a svéd végartikulus a *hus-et* 'ház-az' szóban, míg a magyar névelő önálló szónak számít az ekvivalens *a ház* szerkezetben. És hiába írjuk egybe az igével, a magyar igekötő bizony önálló szónak számít a kritériumok szerint, mert elmozdul az igétől, akár elébe, akár mögéje, mint például ezekben a szerkezetekben: *be is szalad, nem szalad be, be ne szaladj* stb. Következik ebből, hogy ha a magyar helyesírás szigorúbb logikára támaszkodna, akkor a *beszalad* formát is külön kellene írni.

De ugyanilyen kritériumok segítségével lehet kimutatni, hogy a nyelvekben a szó és a toldalékok között van egy „köztes terület” is, ahová a korlátozott szabadságú, de nem teljesen kötött morféma tartoznak, mint amilyenek egyrészt az **affixoidok**, pl. a *-ként, -képpen, -talan/telen* stb., másrészt a **félszók**, pl. az összetételi előtag *leg-, al-, fő-, ál-* stb., az összetételi utótag *-féle, -szerű, -beli* stb. Lehet ugyanis olyasmit mondani, hogy *kalap- és kabáttalan*, de olyat nem, hogy **rendőr- és honvédség*, továbbá van *festmény- vagy szoborszerű* ugyanúgy, ahogy azt is lehet mondani, hogy *festmény- vagy szoborállvány*, pedig az *állvány* önálló szó, de a *-szerű* nem. Talán mondanom sem kell, hogy **az (önálló) szó > félszó > affixoid > toldalék hierarchia** azonosítása megint kizárólag szintaktikai környezetben lehetséges, csak a mondatbeli elhelyezkedésük tisztázhatja a nyelvész számára, hogy ők valójában hova tartoznak, de a naív beszélő is ilyen szintaktikai információk alapján „tudja”, milyen kategóriába tartoznak, még ha a kategória elnevezésével nem is kell tisztában lennie. Azt talán nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy mindezek a rendszerszintű állítások a beszélőnek általában implicit, de valóságos nyelvi tudását reprezentálják, mutatják be.

Nemcsak a szavak, a szófajok sem függetlenek a mondatszerkezeti viszonyoktól.¹³ A nyelvészet már régen túllépett azon a hagyományos, de igen hosszú életű, több mint kétezer éves felfogáson, amelyben a szófajokat jórészt (de nem kizárólag) a jellemző jelentések alapján mutatták be – a *bemutat* kifejezés itt pontosabb, mint a *meghatároz* – és amelyet jól illusztrál a 17. századi „Port-Royal nyelvtan” következő részlete:

„Gondolataink tárgyai egyfelől a dolgok, mint *a föld, a Nap, a víz, a fa*, amelyeket rendszeren *szubsztanciáknak* hívunk. Másfelől a dolgok tulajdonságai; mint *vörös[nek] lenni, kemény[nek] lenni*, [...] stb., amelyeket akcideneciáknak nevezünk. [...] Amely szavak a szubsztanciákat jelölik, azokat *főneveknek*, amely szavak pedig az akcideneciákat jelölik, [...] azokat *mellékneveknek* hívjuk.” (Lancelot - Arnauld 1660/1967: 30-31, saját fordításom)

Saussure után a szófajok formai tulajdonságai kerültek előtérbe: Leonard Bloomfield (1933), aki az amerikai deskriptív nyelvészek közül egyetlenként rója le adósságát a „genfi mesternek”, a szófajt „formaosztálynak” nevezi és a grammatikai jegyei alapján azonosítja,

¹¹ Ezt és az alábbiakat l. bővebben: Kenesei (2000, 2006) és az ott hivatkozott irodalmat.

¹² Kenesei (1996).

¹³ Vö. még: Kenesei (2016).

egyik tanítványa, Charles F. Hockett (1958) pedig kifejezetten a helyettesíthetőség disztribúciós ismérve alapján állítja fel a szavak és szó szerkezetek osztályait. Csakhogy, amennyiben komolyan vesszük a helyettesíthetőség elvét, akkor rendkívül sok szóosztályt kellene létrehozunk, hiszen elég korán rájöttek arra, hogy alig van két olyan szó, amely pontosan ugyanabban a környezetben fordulhat elő. Például egy kötelezően tárgyias ige, mint amilyen a *kiolvas* sosem fordulhat elő ugyanabban a szintaktikai helyzetben, mint a kötelezően tárgyatlan *kimerül*, vö.: *Anna kiolvasott *(egy könyvet) – Anna kimerült (*egy könyvet)*, tekintet nélkül arra, milyen főnév szerepel a tárgy helyén.¹⁴ Az ige szóosztályát eszerint nem is lehetne felállítani. A kudarcért a szófajok „egydimenziós” meghatározása a felelős: valami vagy ige, vagy főnév vagy melléknév, és így tovább. Mielőtt ezt a gondolatot más példákon továbbvezetnénk, tegyünk egy rövid kitérőt arra, hogy minek lehet egyáltalán szófaja.

Azt állítom, hogy **szófaja csak olyan nyelvi elemeknek lehet, amelyek más nyelvi elemekkel együtt állhatnak.** Az ún. mondatzóknak,¹⁵ pontosabban egy-két kisebb alcsoportjuknak, köztük az indulatszónak (pl. *jé, ejnye*) vagy a teljes közlés értékű „szavaknak” (pl. *szia*) valójában nincs szófajuk. Azok a terminusok, amiket az általuk alkotott csoportok megjelölésére használunk, csupán szótárszerkesztői célokat szolgálnak: mivel a teljesség kedvéért fel kell sorolni (és a kétnyelvű szótárakban le kell fordítani) őket, valamilyen „névvel” el kell látni őket is, hogy tudjuk, hol és hogyan kell használnunk őket.

Az összes többi szónak, vagyis azoknak, amelyek más nyelvi elemekkel alkotott szerkezetekbe helyezhetők, éppen azokat a tulajdonságait tartjuk a szófaji csoportosításuk szempontjából relevánsnak, amelyek pontosan a más elemekkel együtt való előfordulásukat szabályozzák. E tulajdonságok lehetnek:

a) alaktaniak (pl. milyen toldalékokat vehet föl),

b) mondattaniak (pl. az ige tárgyias, ragos vonzatos, mondatvonzatos-e vagy nincs vonzata; a melléknévnek van-e jelzői és/vagy állítmányi használata, fokozható-e, módosítható-e és hogyan/mivel; a főnév megszámlálható-e, inkorporálódhat-e, és í.t.), és

c) jelentésbeliek (pl. konkrét vagy absztrakt, hely vagy idő jelentésű, felvehet-e szemantikailag korlátozott toldalékokat, stb, pl. *dél óta*, de **ház óta; olvastat*, de **kívántat*).

A szófaj tehát nem más, mint arra szóló utasítások sora, hogy az adott elem mely más elemekkel kombinálódhat. A „hagyományos” szófajok, mint az ige, főnév, melléknév tulajdonságok bizonyos csoportjainak, nyalábjainak tesznek eleget. Következésképpen **a szófajok egydimenziós kategóriáját a tulajdonsághalmazok többdimenziós mátrixával kell felváltanunk.**

Hadd illusztráljam az eddig mondottakat a magyar segédigéken, melyeket a következő tulajdonságok mentén különböztethetünk meg egymástól, valamint azoktól a „főigéktől”, amelyek hozzájuk hasonló szerkezeteket, vagyis igeneves mondatokat vonzanak illetve egymástól:

¹⁴ A csillag a nyelvtanilag helytelen alakot jelzi. A zárójelen kívüli csillag azt, hogy a zárójellezett kifejezés nélkül a mondat helytelen. A zárójelen belüli csillag pedig azt, hogy a zárójellezett kifejezéssel helytelen a mondat.

¹⁵ L. pl. Keszler (2000:294-306)

- (1) a. Beférkőzés: *akar, próbál, tud, ...*;
fog, szokott, kell, szabad, talál, ... ; pl. *le akar ülni*
 b. Segédigei (modális) jelentés: *tud, bír; fog, volna, kell, szabad, lehet, ...*
 c. Jelen vagy múlt idejű alak hiánya:¹⁶ *fog, szokott, %szabad – *fogott menni*
 d. Személy/számjelölés hiánya: *kell, szabad, lehet – *kellek menni*
 e. Igenév (nonfinit forma) hiánya: *fog, szokott, szabad, lehet – *fogni menni*
 f. Önálló (thematikus) alany hiánya: *fog, szokott, talál; kell, szabad, lehet*
 g. Potenciális inflexió (-hat/het) hiánya: *fog, szokott, talál; szabad – *foghat menni*
 h. Feltételes modalitás hiánya: *fog, szokott – *fogna menni*
 i. Felszólító/kötőmód hiánya: *fog, szokott, talál – *fogjon menni*
 j. Személyjelölt igenév lehetséges: *kell, szabad, lehet – kell mennem*

Ezeknek a tulajdonságoknak a segítségével egy táblázatot tudunk felvázolni, amelynek balszélén láthatjuk a megkülönböztető jegyeket. Az első három oszlopba a nyitott osztályokba tartozó és félkövér szedéssel jelölt főigéket helyeztük, a tőlük jobbra látható hét oszlopban a segédigéket látjuk.

Ige Tulajdonság	<i>szégyell, utál, ...</i>	<i>szeret(ne), akar, ...</i>	<i>tud, bír ...</i>	<i>fog</i>	<i>szokott</i>	<i>talál</i>	<i>kell</i>	<i>szabad</i>	<i>lehet</i>	<i>van + V-va/ve</i>
Beférkőzés	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Modális jel.	-	±	+	+	+	-	+	+	+	-
Múlt idő	+	+	+	-	+	+	+	±	+	+
Személy/szám	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
Igenév lehet	+	+	+	-	-	+	+	-	-	+
Saját Θ-alany	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
Pot: -hat/het	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+
Felt.: -na/ne	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+
Kötőmód: -j	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+
Px igenéven	-	-	-	-	-	-	+	+	+	*

6. ábra. Magyar igék és segédigék megkülönböztetőjegy-mátrixa

Szürke satírozással jelöltem azt a tulajdonságot, amely elválasztja a segédigéket a főigéktől: ez a saját vagy más néven thematikus alany hiánya. Pontosabban arról van szó, hogy a segédigének nincsen thematikus vonzata, csupán a vonzata nyelvtani kategóriáját nevezi meg, de annak nem jelöl ki olyan szintaktikai-szemantikai szerepet, amelyet egy főige képes és köteles az alanyának, tárgyának stb. megadni.¹⁷

De hiába neveztem meg ezt a tulajdonságot, ettől még egyik segédige sem tudja a másikat helyettesíteni. Vagyis, mint a táblázatban is látjuk, **nincs két segédige, amelyet ugyanaz a tulajdonsághalmaz jellemezne**. Másképp kifejezve itt minden szó önálló grammatikai osztályt alkot. Ez pedig általánosan jellemző a grammatikai szavakra vagy (a generatív nyelvészet terminológiájában) a funkcionális kategóriákra. Hogy akkor mi értelme van különféle szófajokba rendezni őket? Önkritikus választ adva – az, hogy legyen valami közvetlen gyakorlati haszna a nyelvészetnek, például az idegen nyelvek tanításában vagy a szótárírásban, amikor hasonló elemcsoportokra tudunk vagy kell hivatkozni, legyenek azok a

¹⁶ A „%” jel a beszélők csoportjai közötti megoszlást jelzi: van például, akinek jó a *szabadott* alak, de van, akinek nem elfogadható.

¹⁷ A thematikus alany hiánya az ún. unakkuzatív igéket is jellemzi, pl. *hull, telik*, de ezeknek nem lehet igeneves vonzatuk, vagyis egyedül a thematikus alany hiánya nem képes a segédigéket meghatározni. Ez a megfigyelés is a tulajdonságok nyalábjaira vonatkozó végkövetkeztetésünket erősíti.

névelők, a kötőszók vagy a segédigék, illetve a már korábban is említett úgynevezett mondatszók.

Nézzünk a táblázat első sorára: ha a „beférkőzést” emeljük ki mint a segédigeség meghatározó jellemzőjét, mint azt Kálmán és társai (1989) tették fontos tanulmányukban, nyilvánvaló, hogy más csoportosításhoz jutunk. A tanulság ugyanis az, hogy ahány tulajdonság, annyi osztályozás lehetséges, és ez – amint azt már évtizedekkel ezelőtt többen felismerték¹⁸ – a fogalmi jelentéssel rendelkező szavaink csoportosítására is igaz. Mert ugyan létezik olyan tulajdonság, amely átfogja a „névszók” (azaz a főnevek, melléknevek, számnevek és névmások) osztályát, nevezetesen az, hogy esetragokat vehetnek fel, de a szintaxis felől nézve az esetragokat valójában nem a szavak, hanem a szintagmák, főnévi csoportok (DP-k vagy NP-k) kapják meg, és közülük a melléknevek vagy számnevek sok esetben csupán ellipsis révén, azaz azért, mert mellettük a főnév törölve van, pl.: *Anna az unalmas könyvet olvasta, Péter pedig az [érdekes könyv]-et.*¹⁹

A mondattani kutatás a szavak különféle csoportjairól deríthet ki új tulajdonságokat. Az igenevekkel például én magam és tanítványaim is elég régóta, a 80-as évek közepétől kezdve foglalkozunk: a főnévi, a határozói, a melléknévi igenevekről írtunk cikkeket, illetve a doktoranduszok disszertációkat.²⁰ Az igenevek persze nem szóosztályok, hanem nonfinit, azaz időjeles-rag nélküli tagmondatok alkotóelemei. Ám nemcsak azok minősülnek „igeneveknek”, amiket hagyományosan annak tartottunk. Újabban a ma már a Leideni Egyetemen oktató egykori szegedi tanítvánnyal, Lipták Anikóval a szokásosan képzőnek besorolt *-ható/hető* (röviden: *ható*) funkcionális elemről mutattuk ki, hogy ez is nonfinit mondatot határoz meg.²¹

Röviden összefoglalva egyebek mellett a következő érveket soroltuk fel amellet, hogy a lexikalizált, vagyis rögzült *ható* melléknévvel szemben létezik a *ható* tagmondat is. (Az (a) példákban melléknevek, a (b) példákban „igenevek” vannak.)

- (3) A) a melléknévnek lehet fok- és mértékhatározója, a mondatnak nem:
- a. Ez a változás nagyon érezhető.
 - b. Öt ember (*nagyon) leültethető.
- B) a melléknév fokozható
- a. az érthetőbb/legérthetőbb szövegek
 - b. *Öt ember leültethetőbb, mint tíz.
- C) a melléknév nem őrzi meg az ige argumentumszerkezetét, a *ható* mondat megőrzi
- a. a/az (*mindenki által) érthetőbb szövegek
 - b. a/az *(fogásra) akasztható kabátok
- D) a melléknév nem engedi meg az igeközü elmozdítását, a mondat igen
- a. A százados nem megbízható (– általában)
 - b. A százados nem bízható meg (pl. egy feladattal – most/ma).

Ugyanezek az érvek kiterjeszthetők nemcsak a *-hatatlan* „képzőre”, hanem az *-andó* melléknevekre, illetve tagmondatokra is, például:

¹⁸ Például Robins (1964), Crystal (1967).

¹⁹ Arról nem is szólva, hogy a névmások egészen máshogy képeznek „osztályt”, mint a többi alcsoport – ha egyáltalán osztályt képeznek, ami erősen kétséges, mint azt máshol már kifejtettem, l. Kenesei (2000, 2006)

²⁰ Pl. Kenesei (1986), Sárík (1998), Tóth (2000), Szécsényi (2010), Nádásdi (2013).

²¹ L. Lipták - Kenesei (2017).

- (4) A) a melléknévnek lehet fok- és mértékhatózója, a mondatnak nem:
 a. Ez a változás nagyon kerülendő.
 b. Ez az öt ember (*nagyon) elkerülendő.
- B) a melléknév fokozható
 a. a kerülendőbb/legkerülendőbb szövegek
 b. *Ez az öt ember elkerülendőbb, mint az a tíz.
- C) a melléknév nem őrzi meg az ige argumentumszerkezetét, az *andó* mondat megőrzi
 a. a/az (*mindenki által) kerülendőbb szövegek
 b. a/az *(fogásra) akasztandó kabátok
- D) a melléknév nem engedi meg az igekötő elmozdítását, a mondat igen
 a. A százados nem megvetendő (– általában)
 b. A százados nem vetendő meg (pl. azért, amit tett – most/ma).

De akár egy régi vitámat is feleleveníthetem itt, amelyet Laczkó Tiborral folytattam az igeneves mondatok szerkezetéről, illetve amit ő folytatott velem arról, hogy az *-ás/és* „képzős” főnévi fejű, úgynevezett „tényt vagy cselekvést kifejező” szerkezetek főnévi csoportok vagy nonfinit mondatok-e.²² Itt most nem foglalom össze a hosszadalmas és meglehetősen bonyolult előzményeket, amelyekben többek között a névmások és anaforák kötése és kontrollja játszott kiemelt szerepet, hanem bemutatok egy új szempontot, amely a „mondatpárti” elemzést támogatja.

Tudjuk, hogy a magyar azok közé a „tagadás-egyeztető” (*negative concord*) nyelvek közé tartozik, amelyekben a tagadó névmások (valójában kvantorok) mellett a saját tagmondatukon belül kell egy őket engedélyező tagadósónak lennie.²³ A (2a) példa azért rossz, mert az aláhúzott tagadószó a tagadó kvantoros kifejezést (*semelyik könyvet*) tartalmazó zárójelezett tagmondaton kívül van. A (2b) mondat azért jó, mert a tagadószó a tagmondaton belül áll. Ugyanez a megfigyelés az igeneves tagmondatokra is érvényes: a (2c) példában a zárójelek között álló igeneves tagmondaton kívül van a tagadószó, ezért elfogadhatatlan, míg a (2d) példában a tagadószó belül áll, a mondat tehát nyelvtanilag helyes.

Ha – a korábbi érveken túl – a tény/cselekvést kifejező főnévi szerkezetekben ezt a szempontot is figyelembe vesszük, akkor a (2e) példában az aláhúzott tagadószó kívül van a zárójeles szerkezeten, vagyis a főmondathoz tartozik, azaz a dőlt betűvel jelölt zárójeles kifejezésnek főnévi csoportnak kell lennie. A (2f) példában viszont a tagadószó a szerkezeten belül foglal helyet, mivel pedig főnévi csoporton belül a tagadás művelete nem értelmezhető, azt a következtetést kell levonnunk, hogy a tagadószó egy tagmondatban helyezkedik el, mégpedig ugyanabban a tagmondatban, mint a tagadó névmás/kvantor. Más szóval a (2f) példában a dőlt betűvel jelölt szerkezet nonfinit, azaz igeneves mondatnak felel meg. Az *-ás/és* „képzős” főnévi fejű, „tényt vagy cselekvést kifejező” szerkezetek pedig kétarcúak: lehetnek főnévi csoportok vagy nonfinit mondatok is.

- (2) a. *[Hogy semelyik könyvet olvastad] az nem érdekes.
 b. [Hogy semelyik könyvet nem olvastad] az érdekes.
- c. *A [semelyik könyvet olvasó] fiút nem láttam.
 d. A [semelyik könyvet nem olvasó] fiút láttam.

²² Kenesei (2005), Laczkó (2009). A jelen ötletet az Alberti Gábor és csapata által írt egyik fejezetből merítettem, amely az *Átfogó magyar nyelvtan* Amsterdamban hamarosan megjelenő 1. kötetében található. Ott „belső és külső hatókör” (internal and external scope) néven tárgyalják, mint a (780b) példában: *Na például Edének a semelyik koncertre való meg nem hívása, az hiba volt.* (Alberti - Laczkó 2017)

²³ L. pl. Puskás (1998), Surányi (2006), Kenesei (2012).

- e. [Semelyik könyv elolvasása] sem okoz gondot.
f. [Semelyik könyv el nem olvasása] gondot okoz.

Ezekkel a – kényszerűen rövidre fogott – esettanulmányokkal egyébként azt a meggyőződésemet is illusztrálni tudtam, hogy a generatív nyelvészet egyik nagy intellektuális vonzereje abban rejlik, hogy az elvek következetes alkalmazásával egyre érdekesebb problémákkal találjuk szembe magunkat, majd azok megoldása révén további izgalmas problémákat tudunk megfogalmazni.

Nem kívánom formálisan összefoglalni az eddig elhangzottakat. A nyelv szótárának az elemeit, amiket itt elég szabadon szavaknak neveztem, számos tulajdonság jellemzi, amelyek más-más csoportosításokat tesznek lehetővé. De közülük a legfontosabbak azért szükségesek, hogy pontosan megadják, milyen típusú elem lehet a vonzatukban. Ebből a szempontból pedig a fogalmi jelentéssel bíró szavak ugyanúgy viselkednek, mint a funkcionális elemek.

A vonzatos szavak, és mindenekelőtt a többnyire megfogható („fogalmi”) jelentés nélküli nyelvtani egységek (mint amilyen a *hogy* kötőszó, az *-e* kérdőszó, az igenév jellemző *-ni* morféma, az igeidő ragja, a névelő stb.) „pányvázák ki” a mondat szerkezetét: ezek jelölik ki a tartalmas szavak helyét, amelyek fogalmi jelentéssel töltik ki a mondat formális csontvázát. A funkcionális kategóriák pedig, ugyanúgy, ahogy a valódi tulajdonneveken kívül minden szó: az igék, a főnevek, a melléknevek, az adpozíciók (azaz a magyarban a névutók és az önálló jelentésű esetragok, valamint az igeikötők) az előbb említett tulajdonságnyalábokat megnevező „széljegyeket” (*edge features*) tartalmaznak, amelyek meghatározzák, mi legyen (vagy mi lehet) a vonzatuk. A széljegyek által megszabott Egyesítés (*Merge*) műveletének a segítségével, amely két dologból (szóból és/vagy szerkezetből) egyetlen egységet hoz létre, az emberi nyelv az időben lineáris, egydimenziós közlési modalitásból megtette azt a radikális ugrást, amely formájában és ennélfogva tartalmában is korlátlan bonyolultságú gondolatokat tett lehetővé egy hierarchikus konstrukció kialakítása révén. Az adott formai keretek közötti ismétlődés, más néven a rekurzió lehetősége is ennek a változásnak volt az egyenes következménye.

A nyelvnek és vele együtt a *homo sapiens*-nek a grammatika kialakulása révén megtett evolúciós ugrása ennek az új konstrukciós lehetőségnek köszönhető – legalábbis a legerősebb hipotézisek hívei, és közülük is elsősorban Noam Chomsky szerint, aki legutóbbi könyvében újabb érveket sorol nézetei mellett.²⁴ De bármiképpen alakult is ki az emberi nyelv, illetve bármennyire is a szó a nyelvi memória alapegysége, az emberi gondolkodás és közlés, illetve a jelentés szempontjából a mondat elsődlegessége és az alkotó elemek, a szavak másodlagos szerepe a nyelvnek egyik legfontosabb jellemzője.

Hadd fejezzem be éppen ezért egy idevágó másik idézettel, ez alkalommal Ottlik Gézáttól: „Nem a szó volt kezdetben, hanem a mondat.” (*Próza*, 1980: 185)

²⁴ Berwick - Chomsky (2016). Bár tisztában vagyok a releváns Chomsky-kritikáknak legalább egy részével, például egyfelől Dan Everettnek (2012) a dél-amerikai piraha nyelv tulajdonságai alapján kifejtett nézeteivel, amelyek tagadják a rekurzió központi jelentőségét, másfelől Michael Tomasellonak (2008) a kooperatív kommunikáción alapuló nyelvkeletkezési felfogásával, ezek megvitatása túlságosan messzire vezetne a jelen írás témájától.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor - Tibor Laczkó (eds.). 2017. *The Noun Phrase, Vol. 1. Comprehensive Grammar Resources: Hungarian*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Bencédy József, Fábián Pál, Rácz Endre és Velcsov Mártonné. 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berwick, Robert C. - Noam Chomsky. 2016. *Why only us? Language and evolution*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. London: George Allen and Unwin. (2nd revised edition, 1935).
- Chomsky, Noam. 1957. *Syntactic structures*. Mouton, The Hague.
- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the theory of syntax*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Crystal, David. 1967. English word classes. *Lingua* 17: 24–56.
- Everett, Daniel L. 2012. *Language: The cultural tool*. Pantheon Books, New York.
- Farkas Katalin - Kelemen János. 2002. *Nyelvfilozófia*. Áron, Budapest.
- Frege, Gottlob. 1980. *Logika, szemantika, matematika*. Gondolat, Budapest.
- Hockett, Charles F. 1958. *A course in modern linguistics*. New York: Macmillan.
- Kálmán, C. György, Kálmán László, Nádasy Ádám, Prószéky Gábor. 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 49-103.
- Katz, Jerrold J. - Fodor, Jerry A. 1963. The structure of a semantic theory. *Language* 33., 170–210.
- Kenesei, István. 1986. On the role of the agreement morpheme in Hungarian," *Acta Linguistica Hungarica* 36., 109-120.
- Kenesei István. 1996. Képző vagy nem képző?" In: Terts István (szerk.), *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól, II. kötet*, JPTE, Pécs, 92-95.
- Kenesei István. 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 75-136.
- Kenesei István. 2003. A filozófia a nyelvészetben, avagy hová tűnt a nyelvfilozófia? In: Farkas Katalin és Orthmayr Imre (szerk.), *Bölcselet és analízis*, Eötvös Kiadó, Budapest, 100-117.
- Kenesei, István. 2005. Nonfinite clauses in derived nominals. In: Christopher Piñón – Péter Siptár (eds.), *Approaches to Hungarian, Vol. 9*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, pp. 161-186.
- Kenesei István. 2006. Szófajok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv*, Akadémiai, Budapest, 80-109.
- Kenesei, István. 2012. Negation in syntactic dialects in Hungarian. In: Johan Brandtler, David Håkansson, Stefan Huber and Eva Klingvall (eds.), *Discourse - Grammar. A Festschrift in Honor of Valéria Molnár*. Lund: Centre for Languages and Literature, Lund University, pp. 373-386
- Kenesei István. 2013. A kreativitás, mint a nyelvészet kognitív fordulatának kulcseleme. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 25, 17-46.
- Kenesei István. 2016. A szófaj fogalmáról és meghatározásáról. In: Kas Bence (szerk.), *„Szavad ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. MTA NYTI, Budapest, 81-92.
- Keszler Borbála (szerk). 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koerner, E.F. Konrad. 1978. *Toward a Historiography of Linguistics: Selected Essays*. John Benjamins, Amsterdam.
- Koerner, E.F. Konrad. 1995. *Professing Linguistic Historiography*. John Benjamins, Amsterdam, 1995.

- Laczkó, Tibor. 2009. On the -Ás suffix: Word formation in the syntax? *Acta Linguistica Hungarica* 56., 23-114.
- Lancelot, Claude - Arnauld, Antoine. 1660. *Grammaire générale et raisonnée* [facsimile edition]. Menston: Scolar Press Ltd., 1967.
- Lipták, Anikó - István Kenesei. 2017. Passive potential affixation: Syntax or lexicon? *Acta Linguistica Academica* Vol. 64 (2017) 1, 45–77, DOI: 10.1556/2062.2017.64.1.2
- Lyons, John. 1977. *Semantics I–II*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Martinkó András. 2001. *A szó jelentése*. Lazi Könyvkiadó, Szeged.
- Ogden, Charles Kay - Ivor Armstrong Richards. 1923. *The meaning of meaning*. Routledge – Kegan Paul, London,
- Nádasdi Péter. 2013. *A preminális finit vonatkozó szerkezetek vizsgálata a magyarban*. Doktori disszertáció, Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Paul, Hermann. 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Verlag Max Niemeyer, Halle.
- Papp István. 1968/2014. *Magyar nyelvtörténet*. Kézirat. Debrecen.
http://mnytud.arts.unideb.hu/ukh/papp_ukh.pdf
- Puskás, Genovéva. 1998. On the NEG-criterion in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45, 167-213.
- Pyles, Thomas – John Algeo. 1964/1993. *The orghinins and development of the English language*. Harcourt, Brace, Jovanovich, Fort Worth.
- Robins, Robert H. 1964. *General linguistics*. London: Longman.
- Ruzsa Imre. 1980. Gottlob Frege. In Frege (1980), 7-14.
- Sárik Pál. 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv* 94., 423-36.
- Saussure, Ferdinand de. 1916. *Cours de linguistique générale*. Librairie Payot, Lausanne.
- Saussure, Ferdinand de. 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.
- Simonyi Károly. 1986. *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Surányi, Balázs, 2006. Quantification and focus in negative concord. *Lingua* 116, 272-313.
- Szécsényi, Krisztina. 2010. *An LF-driven Theory of Scrambling in Hungarian Infinitival Constructions*. Doktori disszertáció, Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Tomasello, Michael. 2008. *Origins of human communication*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Tóth, Ildikó. 2000. *Inflected infinitives in Hungarian*. Tilburg University PhD dissertation, Tilburg.
- Ullmann, Stephen. 1951/1957. *The principles of semantics (2nd edition)*. Basil Blackwell - Mott, London. (Első kiadás: 1951)
- Ullmann, S. (1962): *Semantics: An introduction to the study of meaning*. Basil Blackwell, Oxford.
- Whitney, William Dwight. 1867. *Language and the study of language*. Trübner - Co., London.